

Nordisk

2/93

Pappershistorisk Tidskrift

Utgiven av Föreningen Nordiska Pappershistoriker

**Rapport och artiklar från seminariet om
Handpappersbruk i Norden**

Nordisk Pappershistorisk Tidskrift

Årgång 21, 1993 nr 2

Utgiven av Föreningen Nordiska Pappershistoriker

utkommer med 4 nummer per år.

Redaktör: Ulrika Håden

Strandsvedjan Gästa 7373

S-860 20 NJURUNDA

Tel: 060 321 73

Ansvarig utgivare:

Sanny Holm

Frejgatan 36

S-113 26 STOCKHOLM

Tel: 08 736 11 34 dagtid, 08 33 27 90 kvällstid

Tidigare årgångar av tidskriften

kan erhållas från ordföranden

för medlemsärenden kontakta

kassören Per Nordenson

Fridebergsvägen 20

S-151 48 SÖDERTÄLJE

Postgirokonto 85 60 71-6

ISSN 0348-9531

Är Du intresserad av handgjort papper eller av pappershistoria?

Gå då med i Föreningen Nordiska Pappershistoriker. Föreningen har som ändamål att i Norden främja intresset för pappershistoria.

Detta sker genom att föreningen uppmuntrar och stimulerar till forskning och dokumentation av kunskaper kring bl a råvaror och tillverkningsätt, redskapen, pappersmakarna, brukshistoria och bruksmiljö, den färdiga produkten och dess användning, distribution av de färdiga produkterna, vattenmärken och datering med hjälp av pappersegenskaper, papperkonservering, och konstnärligt bruk av papper.

Betala in medlemsavgiften på pg-konto 85 60 71-6. Enskilda medlemmar Kr/FIM 150, Institutioner Kr/FIM 250 och Aktiebolag Kr/FIM 400. Glöm inte att skriva insändare! Du får tidskriften 4 gånger per år och blir berättigad att delta i föreningsmöten varje år. Välkommen som medlem!

Framsidan; Ösjöfors handpappersbruk 1777-1926

Foto: Torsten Althin 1926, Tekniska Museets arkiv

Redaktören har ordet

Väl mött efter sommaren

Tidskriften kommer ett antal månader för sent beroende på allt från datakrångel till bristande fritid, förlåt. Bättring utlovas.

Nog om detta. Nu till innehållet, vi har här nöjet att rapportera om ett forskningsseminarium om handpapperstillverkningen i de nordiska länderna. Seminariet i mars anordnades av Enheten för industriminnesforskning på KTH, Tekniska Högskolan i Stockholm och av Skogsindustriernas Historiska utskott. Seminariet som var välbesökt och mycket intressant gav förhoppningar om att forskningen fortsätter i våra nordiska länder och att vår förening och tidskrift i högsta grad varit engagerad i den forskningen. Vi kommer att få ta del av resultatet. Flera av föreläsningarna som hölls presenteras i form av artiklar i denna tidskrift.

Ett seminarium om den tidiga maskinpapperstillverkningen med samma arrangörer som ovan är utlovat, en inbjudan till denna finns med i tidskriften. Vi ser även fram emot det kommande seminariet och vi kommer att informera mer om detta i vår tidskrift.

I nästa nummer som kommer ut i slutet av november informeras om vårt årsmöte som i år var utanför Oslo. Med hjälp av Edgar Ytteborg och Gunnar Christie Wasberg fick vi vara med om händelserika och ytterst intensiva dagar i ett soligt och trevligt Norge. Tack för besöket!

Södra Norrlands Kustland, Sverige i oktober

Ulrika Håden

Utgivningplan

för höstens tidskriftsnummer,

Nr 3 kommer i november och nr 4 i december

NPH:s styrelse träffades i september i Stockholm. Mötesplatsen var Sanny Holms pappersverkstad och här ses delar av styrelsen på gården utanför pappersverkstaden. Fr v Edgar Ytteborg Norge, Sanny Holm Sverige, Ulrika Håden Sverige och Birgitta af Forselles från Finland. Foto Ulrika Håden, med självutlösande kamera

Handpappersbruk i Norden

Lokalisering, teknikspridning och social förändring

Marie Nisser

I mer än fyrahundra år har papper tillverkats i Norden, och under de första hundra åren handlade det om papper som framställdes av lump i små och enkla anläggningar. Yrket gick ofta i arv, ibland i flera generationer.

En hel del har skrivits om denna epok i branschens historia men forskningen ställer ständigt nya frågor, perspektiven vidgas och forskningsuppgifterna omformuleras. Det saknas fortfarande en kunskap om detta långa och i vissa avseenden bortglömda skede i den nordiska papperstillverkningens historia. Det finns flera viktiga detaljfrågor att klarlägga, men också de övergripande sammanhangen. De som tecknat handpappersbrukens historia har huvudsakligen haft den regionala eller nationella utvecklingen som utgångspunkt. Det känns emellertid angeläget med ett komparativt nordiskt perspektiv - och varför inte ett europeiskt eller globalt vid ett senare tillfälle.

Vi vill föra fram de nordiska handpappersbruken till diskussion - det handlar om att få en bild av

kunskapsläget idag liksom av nyligen slutförd och ännu pågående forskning. Det gäller också att vinna en klarare uppfattning om det källmaterial, de byggnader och de miljöer som vi bör slå vakt om i Norden. Sist men icke minst förefaller det oss angeläget att diskutera pappersmakeriet, den yrkeskunskap som förts vidare under århundraden. Hur kan vi medverka till att detta yrkeskunnande förmedlas till kommande generationer?

Detta seminarium är det första i en serie av sammankomster som Enheten för industriminnesforskning planerar i samverkan med Skogsindustriernas Historiska Utskott. Avsikten är att vid följande tillfällen diskutera maskintillverkningen, övergången till skogsråvara samt senare förändringsskeden inom branschen.

Detta var den inbjudan som skickades ut till intresserade inför seminariet i mars 1993

Rapport från seminariet i mars 1993

Handpappersbruk i Norden

Lokalisering, teknikspridning och social förändring

Ulrika Håden

Enheten för industriminnesforskning och Skogsindustriernas Historiska Utskott stod som inbjudare till ovanstående seminarium som hölls på KTH i Stockholm.

Enligt deltagarlistan kunde vi se att vår förening var väl representerad. Övriga deltagarna kom från de två nuvarande handpappersbruken i Sverige, moderna pappersbruk, arkiv, museer, bibliotek, hembygdsföreningar, tidskrifter o s v från hela Norden.

Marie Nisser hälsade välkommen och berättade att en professur i industriminnesforskning inrättades 1992. Innehavaren av professuren, Marie Nisser har knutit den till avd. för teknik- och vetenskapshistoria på Kungliga Tekniska Högskolan.

Anledningen till dagens seminarium är enligt Marie Nisser främst den historiska forskning som pågår i Sverige och som inletts av Skogsindustriernas Historiska Utskott. Forskning om handpappersbruk i Norden har pågått länge men vi får ändå se dagens seminarium som mer forskningsinitierande än forsknings sammanfattande.

Handpapperstillverkning, fick vi veta är inget avslutat kapitel, utan handpapper är en efterfrågad produkt. Viktigt är att föra över kunskapen till den kommande generationen. Diskussionen är alltså inte bara historisk utan även högst aktuell idag.

Därefter presenterades pappersforskningen i de olika nordiska länderna; **Hans Peder Pedersen** föreläste om pappersforskning i Danmark. Därefter presenterades den norska forskningen av **Gunnar Christie Wasberg**. Den föreläsningen finns i tidskriften.

Nils J Lindberg föreläste om pappersforskningen i Finland, också den föreläsningen finns med som artikel i vår tidskrift.

Marie Nisser presenterade forskningsläget i Sverige.

Mellan 1573 och 1870 anlades 140 handpappersbruk i Sverige. Över 80 av dessa 140 bruk koncentrerades till östra och sydöstra delen av Götaland. Det var en oerhörd expansion under 1800-talet. Tyvärr har detta ej noterats ordentligt varken av näringslivshistoriker eller ekonomhistoriker.

Betydelsefulla forskningsinsatser gjordes under 1920 -

1940 talet av samtidshistoriker, vars forskning ligger till grund för alla senare beskrivningar. 1923 utkom Sune Ambrosianis två delar "Molae chartariae Suecanae" där han skildrade de bruk som funnits i Sverige fram till 1850. De innehöll tabeller över alla bruk med korta fakta. Uppbyggnaden, utrustningen, vattenmärken vid bruken, allt detta bidrog till att göra detta pionjärverk till en klassiker.

1920-talet var betydelsefullt för pappersforskare och materialet har blivit en källa för dagens forskning. Följande dokument har varit av stor betydelse för forskningen.

Sune Ambrosiani: Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige, 1919 - 1923 och -Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt, 1923

Elis Bosaeus och P & Fredrik Esmarch: Silverdalen, historien om ett småländskt pappersbruk, 1944.

Gustaf Clemensson: En bok om papper, däri: Papperet genom två tusen år.

David Hannberg: Den äldre pappersbruksbygden i Sverige, en studie av initiativ och naturtillgångar.

Bruksmonografier:

G. Clemensson: Lessebo 1 - 2, 1954 och 1964

Generella drag i papperstillverkningen i Grycksbo

NPH-Nytt och Nordisk Pappershistorisk tidskrift

Företagsmonografier

Bo Rudin: Papperets historia

Idag är det angeläget att göra en regional översikt och att göra en historik över varje bruk. Fältstudier är alltså nödvändiga, ibland behövs även industriarkeologi. Riksarkivets pappershistoriska samling är användbar, där finns excerpter, mantalslängder m m, I NPH-Nytt från 1982 finns en beskrivning av samlingens tillkomst.

Marie Nisser fortsatte med att ge förslag på forskningsfrågor:

Lokalisering av bruket, Varför uppstod bruket? Förutsättningar för råvaruförsörjning. Teknisk spridning - små steg i den tekniska utvecklingen som är

intressant. Byggnadsutveckling. Arbetets organisering och rationalisering. Lumpberedning. Sociala förändringar. Pappersmästarnas rekrytering. Gesällernas utbildning. Kvinnornas betydelse. Hushållsuppgifter. Vad betydde färden mot en ny epok? Sociokulturella faktorerens betydelse inom regionen. Varför anlades inte pappersbruk där det behövdes och där det gick åt mycket papper?

Som synes är det väl utvecklade och motiverade frågeställningar som forskare ur olika kategorier kan söka svar på.

Ett uppskattat inslag var det föredrag som vår förre ordförande **Jan Olof Rudén** höll om "Föreningen Nordiska Pappershistorikers betydelse för pappersforskningen i Norden; resultat och önskemål", den kan läsas i sin helhet i detta nummer av vår tidskrift.

Helene Sjunnesson föreläste om nyanlagda handpappersbruk i Norden efter 1830, Helenes föreläsning publiceras i nästa nummer av tidskriften.

Konstnär **Sahn Gnista** från Konstfack föreläste om Hantverket och utbildningen idag och i framtiden.

Ovan; Sahn Gnista konstnär och lärare på Konstfack föreläste om "Hantverket idag och i framtiden"

T h Helene Sjunnesson som tillsammans med Marie Nisser arrangerade det lyckade seminariet

Idag provar många Konstfackselever på att göra eget papper. Så var det inte för 10 år sedan, intresset är alltså mycket större idag. Det beror bland annat på två pappersmakare vid Tumba Bruk nämligen Georg Anzelius och Herbert Karlsson. De startade en pappersmakarskola för grafiker enligt den traditionella metoden. Till följd av detta intresse har även utbildning och praktik ägt rum vid Ösjöfors handpappersbruks museum och Lessebo Bruk.

Önskemål från konstnärer är bl a följande:

- Pappersfibrerna i arken ska vara horisontella
- Stora format av ytlimmat papper är önskvärt
- Inga spänningar i papperet, undvik träslippapper, kemisk massa fritt från lignin.

Ett förslag växte fram under Sahn's föreläsning som resulterade i en träff som ska ordnas mellan massaindustrin och konstnärerna, för att kunna diskutera fram lämpliga lösningar på pappersstorlekar och papperskvaliteer och pappersmassa.

Därefter visade **Sanny Holm**, ordförande i NPH en reklamprodukt med pappersformar i A4-format som han tillverkat i 7.200 exemplar.

Marie Nisser pekade på det mångvetenskapliga perspektiv som dagens seminarium gett prov på, likaså att det är nödvändigt att ha en direkt dialog mellan pappersanvändare, papperstillverkare och pappersexperimentatörer, allt detta är incitament till en diskussion.

Marie Nisser ser också handpappers- och pappers-epoken som lämpliga forskningsämnen och -områden för ekonomhistoriker, kulturgeografer och tekniker.

Seminariet avslutades med att **Bertil Haslum** från Skogsindustriernas Historiska Utskott tackade Marie Nisser och Helene Sjunnesson för deras lyckade seminariearrangemang.

Föreningen Nordiska Pappershistorikers betydelse för pappersforskningen i Norden: resultat och önskemål

Jan Olof Rudén

Den vanligaste frågan som ställs när någon dechiffrerat ett vattenmärke är:

Vilket pappersbruk tillverkade pappret?

När tillverkades pappret?

Eller - en mer insiktsfull fråga - Under vilken tidsperiod användes detta papper?

För att sådana frågor skall kunna besvaras måste man kunna leta sig fram till avbildningar av vattenmärket (och helst då formidentiska vattenmärken).

Redan detta kräver erfarenhet av i vilken litteratur det lönar sig att leta (tillverkningsland, århundrade osv) - eller om det överhuvud taget finns litteratur att leta i.

Om man haft sådan tur att ett liknande vattenmärke finns avbildat, hur skall man då tolka den tidsangivelse som kan finnas knuten till detta vattenmärke?

Och ändå är dessa frågor helt legitima för hembygdsforskare, för historiker av alla slag och de har rätt att få svar på sina frågor.

En förutsättning för att besvara frågorna är då att varje pappersbruchs produktion har kartlagts på så sätt att man kunnat knyta vattenmärkt papper till ett visst bruk och att man har kunnat fastställa under vilka tidsperioder det papper som framstälts med ett visst formpar verkligen har använts.

Det säger sig självt att ett handpappersbruk som varit i drift under 25-30 år har producerat skriv-, post- och tryckpapper med en mängd formpar under ett antal ägare/pappersmästare. Och detta är ändock en kort verksamhetstid. Det var i Sverige inte ovanligt med en driftstid på över 100 år.

För att vara till någon hjälp för sådana som söker upplysningar om handpappersbruk i Norden och deras produkter borde det därför finnas tillgång till en databank av vattenmärkesavbildningar, med vilka man kan ta sig fram till det pappersbruk som tillverkat pappret och i dess bruksmonografi finna de uppgifter man söker.

Att skapa en sådan databank borde inte behöva vara en utopi idag med de tekniska hjälpmedel som i allt snabbare takt utvecklas. Redan idag torde lagring av vattenmärkesavbildningar kunna ske på t ex CD-rom. Det finns redan publicerade vattenmärkesavbildningar vilka relativt lätt borde kunna överföras till CD-rom.

Om det finns ett kommersiellt intresse av sådant kommer det att ske.

En annan sak är det att forskningsläget och därigenom också publicerade vattenmärkesavbildningar är olika i de olika nordiska länderna - och då håller jag idag de baltiska staterna utanför diskussionen.

Vilken betydelse har då Föreningen Nordiska Pappershistoriker haft för pappersforskningen i Norden? Föreningen tillkom ju år 1968 för att "främja pappershistorisk forskning och samarbetet mellan pappershistoriker i Danmark, Finland, Island, Norge och Sverige samt att stödja medlemmarnas intresse såväl inom som utanför dessa länder".

Vill man vara elak kan man väl säga att Föreningen som sådan inte drivit några egna projekt eller ens varit någon opinionsbildare. Men blotta existensen av en förening har varit en gynnsam betingelse för de enskilda medlemmar som bedrivit forskning. En sådan förening har också legitimerat ett intresse för pappershistoria bland medlemmarna, som därigenom känt sig tillhöra en gemenskap.

Vad har då enskilda nordiska medlemmar utrett som forskare? Stiftarna av NPH var alla forskningsinriktade. På uppdrag av Paper Publication Society i Holland, som publicerar volymer med vattenmärkesavbildningar i serien "Monumenta papyraceae historiam illustratia" arbetade var och en med avsikten att beskriva sitt lands handpappershistoria.

För några länder som haft ett förhållandevis ringa antal handpappersbruk kunde uppgiften slutföras. Norges nestor inom pappersforskningen, förre universitetsbibliotikarien Haakon M Fiskaa, som redan i Svend Dahls bibliotekshandbok skrivit ett kapitel om papper och vattenmärken, publicerade sina egna forskningsresultat 1973 i "Norske papirmøller og deres vannmaerker, 1695-1870". Detta var emellertid inte en publikation i Monumentaserien utan i Oslo universitetsbiblioteks regi. I Monumentaserien publicerades resultatet i översättning tillsammans med Ove K Nordstrands material om de danska pappersbruken under titeln "Paper and watermarks in Norway and Denmark" Detta var år 1978.

Detta var också allt från Norden i Monumentaserien på grund av att pengarna tog slut i Paper Publication Society. Det fanns därför ingen anledning att hasta för den pensionerade pappersingenjören Kurt K Karlsson

i Helsingfors att göra färdigt sitt arbete om "Finlands handpappersbruk, vattenmärken, ägare och anställda". Detta arbete utkom emellertid redan 1981. Han hade kunnat bygga på Nikander & Souranders "Lump-pappersbruken i Finland" från 1955. Kurt K Karlsson lyckades identifiera vattenmärken från Finlands äldsta pappersbruk, det i Tomasböle och han avslöjade också en 200-årig hemlighet: en penningsedeförfalskare som tillverkade sitt eget papper och därtill undgick upptäckt.

Om detta arbete behandlade 14 pappersbruk så hade Gösta Liljedahl i Sverige 140 handpappersbruk på sin lott - och förutom de mest kända - helt oplöjd mark. Gösta Liljedahl var vid denna tidpunkt pensionerad läroverksadjunkt men var den person i Sverige som redan på 1950-talet verkat för att gamla papper med vattenmärken sammanfördes till Riksarkivet. Han ägnade sedan återstoden av sitt liv att sortera detta material och att förbereda brukshistoriker genom att för Småland gå igenom mantalslängder, kyrkböcker och husförhörslängder för aktuella socknar så att han denna väg kunde få fram namn på ägare, pappersmakare och andra vid bruken.

Han utarbetade också en metod för brukshistoriker som finns publicerad i NPH-Nytt 1/1988.

Men fränsett några publicerade brukshistoriker av hans hand (i NPH-Nytt) blev det inte någon volym med svenska vattenmärken. Och det är inte så konstigt. Med den ambitionsnivå som Gösta Liljedahl hade var uppgiften honom övermäktig.

Ingen annan heller har mäktat ta på sig uppgiften.

Liljedahl, som disponerade ett rum på Riksarkivet påverkade detta att skaffa sig utrustning för betaradiografi, den röntgenfotografering av vattenmärken som är den helt överlägsna metoden för objekt återgivning.

Han erhöll även ett forskningsanslag från Wallenberg stiftelsen. Återstoden av detta anslag förvaltas av Riksarkivet. Om man t ex har behov av beta-grafer för ett särskilt ändamål och tagningarna sker i Riksarkivet kan man ansöka om att detta bekostas av Wallenbergmedlen.

En annan stiftare i Sverige var Harry Ericson. Han hade varit driftschef på Tumba bruk och hade samarbetat intimt med Georg Anzelius, pappersmakare sedan barnsben med intresse för teknikhistoria. Harry Ericson såg till att historiskt material på Tumba samlades i den byggnad som sedan 1968 rymmer brukets museum. Dessa två herrar bildade också kärnan i kyplanet på Tumba som på lediga stunder tillverkade papper för hand i museet och på Skansens julmarknad och varhelst någon ville få pappersmakeri demonstrerat. Detta var i själva verket urcellen till handpapperstillverkningens pånyttfödelse i Sverige - inte minst i konstnärskretsar.

Harry Ericson ägnade sina forskningar åt pappersbruk i Småland och i Mariestad, där han slog sig ned efter pensioneringen. I Mariestad fann han en medhjälpare i Erik Witting, som fortsatte forskningarna om Mariestadsbruken.

Hembygdsforskaren Gösta Lindström i Virserum var en av dem som tog upp handtillverkning av papper och sedan dess har varit en flitig propagandör i Sydsverige. Han är också eldsjelen i Fröåsa pappersbruk i Virserums hembygdsparck. Som forskare har han ägnat sig åt handpappersbruken kring Emån.

Kunskapen om Danmarks handpappershistoria växte så småningom genom idogt samlande av Ebba Waaben på danska Rigsarkivet. Kompletterat med aktivt detektivarbete framkom nya detaljer och t o m nya pappersbruk. Den tidigaste perioden krävde en ny beskrivning som utkom i två band 1987 under titeln "Danske Vandmaerker & Papirmoller 1570-1695" med Birte Rottensten och Ebba Waaben som forfattare och med Konservatorskolen som utgivare. H P Pedersen har skrivit om Chokladfabriken Deichmann på 1835-1840-talen.

Pappershistoria har i Sverige saknat institutionsanknytning. Detta har försvårat utbildning och forskning. Först för några år sedan blev Per S Ridderstad professor i bok- och bibliotekshistoria i Lund. Förra året tillkom professuren i teknik- och vetenskapshistoria vid Tekniska högskolan i Stockholm. Dessa institutioner har ännu inte lämnat några synbara resultat inom pappersforskningen.

Uppsater och avhandlingar har därför ventilerats vid andra institutioner. I kulturgeografi skrev Jan Appelqvist år 1983 uppsatsen "Personalrekrytering vid Röttle bruk 1780-1879" och i musikvetenskap ventilerades år 1968 Jan Olof Rudéns lic-avhandling "Vattenmärken och musikforskning: presentation och tillämpning av en dateringsmetod på musikalier i handskrift".

Rudén har också genomfört en inventering av i Sverige bevarade handpappersformar och redovisat resultaten i NPH-Nytt resp NPHT.

Bo Rudin har vid sidan av sin verksamhet som papperskonstnär särskilt intresserat sig för icke-västerländska tekniker för handpappersframställning och spritt denna kunskap i tidskrifter för konst och annat. Han har dessutom på eget förlag utgivit "Papperets historia" både på svenska och på engelska.

Jag har här nämnt något av vad jag anser böra hemma under begreppet forskning och därigenom utelämnat andra av medlemmarnas intresseområden som egen handpappersframställning, papperskonst, konservering, utveckling av miljövänligt eller arkivbeständigt papper osv.

Till sist vill jag påminna om att den pappershistoriska forskningen i Norden inte bara bedrivs av föreningens medlemmar och att den har äldre anor än föreningen.

I Sverige manifesteras den i volymen "En bok om papper" från 1944, som ännu är en pappersforskningens bibel. I den finns en svensk pappersbibliografi av Tönnes Kleberg. Den har utvidgats till nordisk pappershistorisk bibliografi och vidareförts av För-

eningen Nordiska Pappershistoriker och publiceras fortlöpande i NPHT.

Föreningens medlemsblad, NPH-Nytt, sedermera ombildat till "Nordisk Pappershistorisk Tidskrift" har varit ett naturligt forum för publicering av forskningsresultat eller recensioner. Den har därigenom varit en viktig länk mellan medlemmarna. Det vore helt naturligt att se föredrag och referat från denna dag publicerade i den.

NPH-NYTT

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER

Årg. 1 1973, September

Dubbelnummer Nr 1 - 2

Redaktionens adress: Ing. Erik Witting, Torngatan 64, S-54200 MARIESTAD

ANMÄLAN I

Tanken på utgivande av något slags kontaktorgan för medlemmarna inom NPH är, enligt vad red. erfarit, lika gammal som föreningen själv. Vår förenings speciella karaktär gör kanske, att behovet av kontakt medlemmarna emellan är särskilt starkt uttalat, inte minst beroende på det faktum att medlemmarna är engagerade inom så olika fält av pappershistoriens fascinerande område.

Då nu första numret av NPH-NYTT äntligen föreligger, där innehållet helt anknyter till NPH-mötet i Markaryd, är det redaktörens förhoppning, att medlemmarna i fortsättningen genom flitigt insändande av bidrag i form av manuskript för publicering möjliggör NPH-NYTTs fortbestånd.

För en anmälan av NPH-NYTT vände sig red. till en av föreningens gamla stöttepelare med begäran om benägen medverkan. Hans bidrag har mycket tack-samt nottagits, men här måste anmärkas, att en betänksamt helt fritager sig från vissa delar av innehållet i nedanstående.

Papirhandel i Norge før 1850

Gunnar Christie Wasberg

Norge fikk sin første papirmølle i 1695, senere enn alle andre europeiske kulturland. Dette hadde sin årsak i det nasjonale sammenbrudd i senmiddelalderen, et emne som stadig opptar den historiske diskusjon. Av den grunn blir den eldre norske papirhandel historisk sett faktisk mer interessant enn de relativt sene og få papirmøller.

Undersøkelser viser at Norge på 13, 14 og 1500-tallet fikk sitt papir delvis fra Sverige, men også fra papirmøller så langt borte som Nord-Italia og Provence. Det er grunn til å tro at de hanseatiske byer her formidlet handelen.

Etterhvert ble kontakten med Nederland den viktigste.

Fra 1600-tallet av hadde Norge betydelig trelastutførsel, og dessuten jernindustri. De bevarte arkivalia viser at danske papirmøller her fylte behovet for skrivemateriell til korrespondanse og regnskaper. Det samme gjaldt i den offentlige administrasjon.

De norske papirmøller kom inn med større tyngde på 1700-tallet, med det resultat at Norge ved år 1800 var selvforsynt fra landets egen produksjon.

Det er i Norge en viss sammenheng mellom papirmøller og de senere tremasse- og cellulosefabrikker. De fleste av disse ble imidlertid etablert der hvor jernindustri måtte gi tapt i 1860-årene. Istedenfor å produsere trekull nytter en råstoff til å lage papir som fra da av ble en betydelig eksportartikkel.

De rikeste tradisjoner når det gjelder håndlaget papir, finner vi fra 1797 av på Alvøen ved Bergen, der materialet til norske pengesedler ble produsert inntil for få år siden. Denne virksomhet er nå overført til Tumba.

Forskningssituasjonen i Norge

Gunnar Christie Wasberg nevnte i sin oversikt at dette var en forholdsvis ny forskningsgren i vårt land. De 11 papirmøller vi hadde inntil 1870 er utforsket av H M Fiskaa som også har redegjort for møllenes vannmerker. Hans verk er utkommet både på norsk og engelsk.

Interessen dreier seg idag særlig om konserveringsproblemer. Dessuten er flere forskere opptatt med papirhistorien i de siste hundre år. Dette er prosjekter

som vil bli omtalt under NPH-møtet i mai 1993, der Norge er arrangør.

Det norske papirhistoriske forskningsmiljø teller få utøvere, men disse er engasjert ikke bare i nasjonal og nordisk sammenheng, men har dessuten vært representert i de internasjonale møter, hvorav det foreløpig siste ble avholdt i Wien september 1992.

Aktuell forskning i Norden, Finland

Nils J Lindberg

När jag av Marie Nisser blev ombedd att hålla ett 15 minuters anförande om aktuell forskning i Finland rörande handpappersbruken i landet, blev jag först lätt förbryllad.

Den aktuella forskningsverksamheten är verkligen så anspråkslös att rapporten väl kunde få plats på ett mindre postkort och inte förutsätta en - i och för sig - intressant resa till Stockholm.'

När jag fick höra att jag skulle utvidga temat till att även omfatta en översikt av vad som hittills gjorts och publicerats på området i Finland, var jag lätt övertalad.

Jag var gärna beredd att redogöra för vad vi i Finland åstadkommit i fråga om kartläggningen av våra handpappersbruk, men framför allt såg jag detta som ett efterlängtat tillfälle för en rätt oerfaren pappershistorisk forskare som jag, att få närmare kontakt med kollegor i Norden, något som jag börjat uppleva som allt mer angeläget.

Lumppappersbruken i Finland

Det grundläggande arbetet på området är "Lumppappersbruken i Finland", och det måste jag naturligtvis börja med.

Bakgrunden till boken var följande:

Initiativtagare och drivande kraft bakom historiken över de gamla lumppappersbruken i Finland var Ingwald Sourander (1874 - 1961), en av Finska Pappersingenjörsföreningens grundare och en legendarisk papperstillverkare i vårt land.

År 1926 gavs åt fil mag Ralf Törn gren (sedermera bl a stats- och utrikesminister) uppdraget att utarbeta en historik över de gamla lumppappersbruken i Finland. Ralf Törn grens många andra åtaganden gjorde att han 1933 avsåde sig uppdraget. Professor Gabriel Nikander åtog sig att fortsätta arbetet på basen av det material som hopbragts bl a på riksarkiven i Helsingfors och Stockholm.

Krigsåren fördröjde arbetet och Gabriel Nikanders många andra arbetsuppgifter gjorde att boken färdigställdes av Ingwald Sourander, som sedermera med självklar rätt antecknades som medförfattare till "Lumppappersbruken i Finland", som utkom 1955.

Handpappersbruken behandlas på 137 sidor, maskinpappersbruken och allmänna frågor på 363 sidor. Boken baserar sig på mycket ingående arkivstudier och står sig därför ännu idag mycket väl vid kritisk granskning.

Man har sagt, att detta verk är den utförligaste historiken över papperstillverkningens barndom i Norden. Det är kanske ett riktigt konstaterande, men vi måste dock minnas att det är lättare att göra en utförlig historik över 14 handpappersbruk än t ex 150.

I boken har dock inte eftersträvat att kartlägga de olika handpappersbrukens vattenmärken. Det är snarare fråga om att med ett fåtal exempel visa vilka typer av vattenmärken som förekommit. Endast 26 vattenmärken från åtta av bruken finns avbildade.

Kurt K Karlssons forskningsverksamhet

Ett utmärkt komplement till "Lumppappersbruken i Finland" är därför boken "Finlands handpappersbruk - ägare och anställda", skriven av Kurt K Karlsson och utgiven år 1981.

Huvudvikten i arbetet lade Karlsson vid de finländska handpappersbrukens vattenmärken och på det området gjorde han ett banbrytande arbete. Det är verkligen anmärkningsvärt att man tidigare inte känt till vattenmärken från Finlands första handpappersbruk, Tomasböle (grundat 1667). Karlsson lyckades komma på åtminstone sex Tomasböle vattenmärken och två något osäkra fall.

En mindre forskningsbragd var också att han lyckades spåra en ny papperskvarn, Vesakoski, vars troligen enda verksamhetsform var att tillverka papper för förfälskning av svenska sedlar. Det var således fråga om en allvarlig, brottslig verksamhet och gärningsmannen ertappades ungefär 150 år senare. Det är kanske förmätet att upptaga denna "kvarn" bland våra finländska handpappersbruk, men så har Karlsson gjort i bifogade sammanställning. "Vesakoski pappersbruk" finns dock omnämnt i rättegångsprotokoll daterade i februari 1820 och försvarar kanske därför sin plats i förteckningen.

Då vi vet att Tervakoski tillverkade sitt första papper i december 1820 (privilegierna erhöles redan 1818) vore Vesakoski alltså den fjärde papperskvarnen som började sin verksamhet i Finland.

Pappersmuseet

Mitt eget intresse för pappershistoriska frågor går över trettio år tillbaka i tiden, men ända till för ett år sedan rörde det sig på grund av tidsbrist mera på det teoretiska planet.

I ett par ledande artiklar i tidskriften Papper och Trä nr (2 1958 och nr 2, 1962) tog jag initiativet till grundandet av ett pappersmuseum, som fick utrymmen i Centrallaboratoriets (KCL) år 1962 uppförda nybygge i Hagalund utanför Helsingfors.

Två personer vill jag speciellt framhålla i samband med museets grundande: institutets dåvarande vd, professor Waldemar Jensen, som gav projektet sitt värdefulla stöd, och diplomingenjör Nita Grönvik.

Nita Grönviks roll vid museets tillblivelse och i dess första utvecklingsskede var helt avgörande. Med en aktiv museimänniska på KCL fanns det uppmuntran och motivation för utomstående bidragsgivare att göra en insats. Nita Grönvik påbörjade också ett samlande och en registrering av inhemska och i Finland förekommande utländska vattenmärken. Efter hennes bortgång har denna del av museets verksamhet tyvärr inte fortsatt.

Centrallaboratoriets nye vd, tekn dr Antti Arjas, har uttalat sig i mycket positiva ordalag om betydelsen av pappershistorisk forskning i allmänhet och nödvändigheten av att bevara och utveckla pappersmuseet, som är verksamt inom laboratoriet.

Numera övervakas och sköts museet av Birgitta af Forselles, som är intresserad av hithörande frågor och - som bekant - aktiv inom det nordiska samarbetet på området.

Det är därför jag med tillfredsställelse konstaterar att museet idag är i goda händer och den fortsatta verksamheten förefaller att vara tryggad.

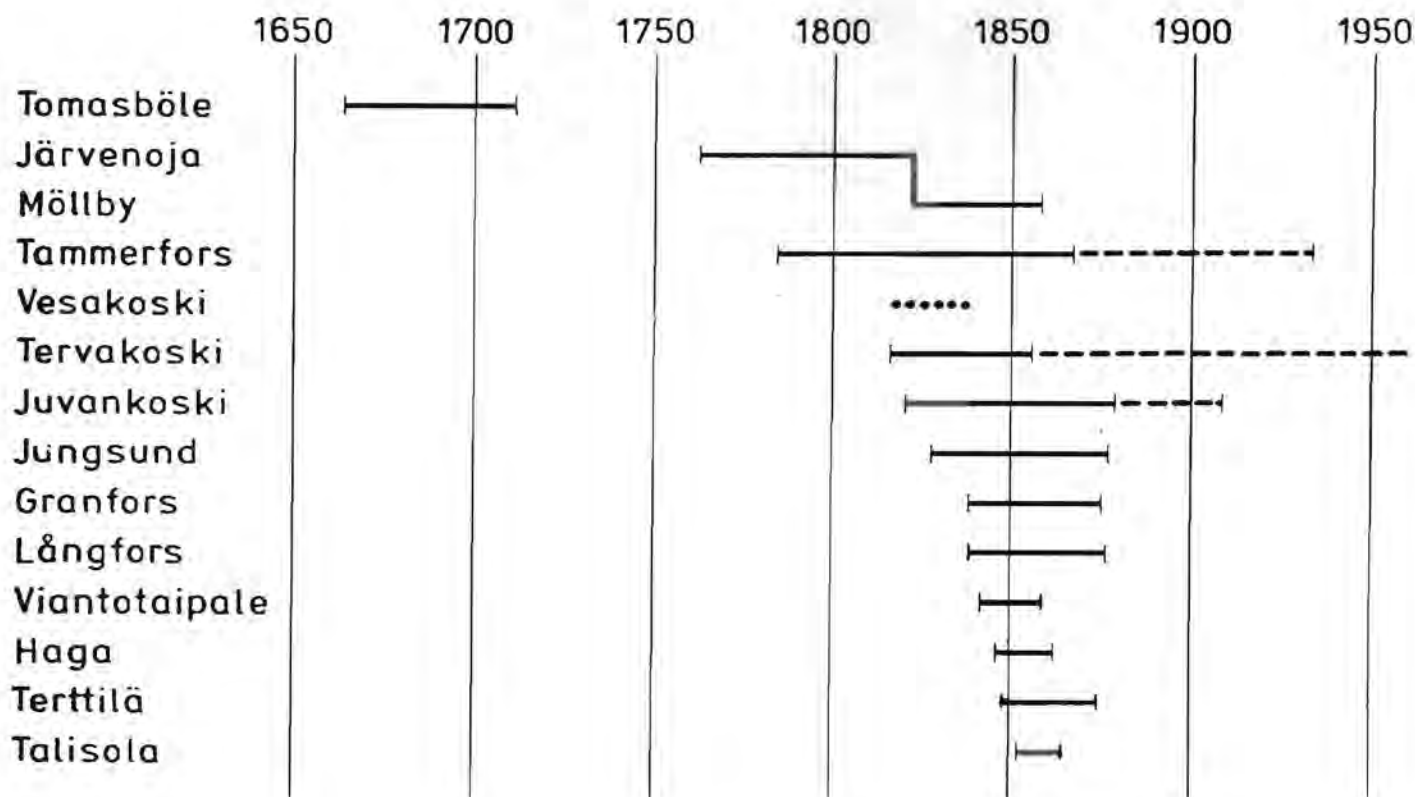
Forskningsverksamheten i Finland idag.

Såsom jag antydde i början av mitt lilla föredrag, finns det idag inte någon egentlig forskningsverksamhet på det pappershistoriska området.

Det här är naturligtvis beklagligt. Visserligen har vi de två föregående relaterade bokverken på området, vilka tillsammans ger mängder av detaljinformation, kanske på många punkter så omfattande och detaljerat, att det inte uppmuntrar till fortsatt forskningsverksamhet.

Mitt intryck är dock att det finns många delområden som kunde vara värda ett närmare studium.

När jag personligen sedan ett år tillbaka har haft möjligheten att mera aktivt ägna mig åt verksamhet kring pappershistoriska frågor, har jag börjat intressera mig speciellt för Tomasböle vattenmärken och deras förekomst i trycksaker från de två i Åbo då verksamma tryckerierna, biskop Gezelius tryckeri och Akademitryckeriet.

Schema över handbrukens verksamhetstider.
Käsipaperitehtaiden toiminta-ajakaavio.
Diagram of active periods of hand-paper mills.

Mitt intresse har samband med att jag under årens lopp själv samlat en del 16- och 1700-tals trycksaker från nämnda tryckerier. Jag är mycket intresserad av att veta varifrån papperet till dessa sällsynta och intressanta publikationer emanerar.

I mina vattenmärkesstudier dröjde det inte länge innan det blev helt uppenbart hur viktigt det internationella samarbetet är inom filigranologin.

I Finland är jag, så vitt jag vet, den ende som idag ägnar mig åt vattenmärkesstudier. Det känns ibland som om man arbetade i ett vakuum. Jag ser därför fram emot intressanta diskussioner med kollegor under detta möte.

Sammanfattning

Ur nordisk synpunkt är det intressant att konstatera att praktiskt taget alla böcker och artiklar kring pappershistoriska frågor i Finland är skrivna på svenska, dvs författade av personer tillhörande den relativt begränsade svenskspråkiga befolkningsgruppen i vårt land. Materialet är alltså lätt tillgängligt för våra nordiska pappershistorikerkollegor.

Karta över handpappersbruken i Finland.
Suomen käsipaperitehtaiden sijainti.
Map of hand-paper mills in Finland.

TRÄSLIPERIER, HALMMASSEBRUK OCH MASKINPAPPERSBRUK I NORDEN

Perioden 1830 - 1870

Lokalisering, teknikspridning och social förändring

Seminarium i Stockholm i februari 1994

I början av februari 1994 planeras ett två-dagarsseminarium i Stockholm i syfte att behandla ett betydelsefullt förändringsskede i pappers- och massaindustrins historia. Ett skede då papperstillverkningens mekanisering inleddes och nya råvaror började användas för att ersätta lump. Seminariet kommer att presentera aktuell forskning och dokumentation, bevarade anläggningar och utrustning i Norden samt diskutera angelägna uppgifter inför framtiden.

Detta seminarium är det andra i en serie sammankomster som Enheten för industriminnesforskning planerar i samverkan med Skogsindustriernas Historiska Utskott. Det första seminariet, som handlade om handpappersbruk i Norden, ägde rum våren 1993. Följande möten kommer att diskutera senare skeden i pappers- och massaindustrins historia.

Programmet är ännu inte fastställt i detalj men utförligare information kommer att lämnas i nästa nummer av Nordisk Pappershistorisk Tidskrift. För frågor och förslag kontakta Helene Sjunnesson, Enheten för industriminnesforskning, Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria, KTH, 100 44 STOCKHOLM. Per telefon säkrast anträffbar måndagar och tisdagar 046 - (0)8 - 790 67 67, fax 24 62 63.

Enheten för industriminnesforskning

Teknik och vetenskapshistoria, KTH

och

Skogsindustriernas Historiska utskott

Att framställa massa genom slipning av trä mot roterande stenar var en epokgörande uppfinning på 1840-talet. Ett av världens första träsliperier anlades på Öman, en ö vid Trollhättan, år 1857.

Ur "Papper i perspektiv" av Sven Rydberg

Handpappersmakarlärningens klagan

Melodi: "Tänk om I kun beskriva"

1. Tänk om jag kunde guska så rakt som Kerstin kan
och forma som Kristina, med van och säker hand.

Elisabet hon färgar sin linnemassa blå *

och skapar nytt sorts papper när natten faller på.

2. Men jag har ingen känsla och inget gör jag rätt:

- den filten som jag slänger den hamnar alltid snett

- det papperet jag formar är knappast tunt och nätt;

- det mellanlägg jag väter, blir inte riktigt rätt.

3. I holländaren jag matade hop en präktig knöl,

den posten som jag guskat ser ut som Vasas köl,

När jag skall tappa massa det sprutar mer och mer,

och papperen jag hänger, på golvet ramlar ner.

4. Dock kan jag koka kaffe och jag kan skura golv

och jag kan värma matdosan före klockan tolv

och klädnypor jag laga så snabbt och elegant

- Jag kan nog även jag bli en riktig papperstant!

(* Ja, den är ju röd egentligen, men det rimmar så illa på på)

Texten är författad av Agneta Larsson från Örebro som praktiserade i handpappersbruket i Grycksbo sommaren 1989

Notiser

NPH:s arkiv nu i svenska riksarkivet

Föreningen Nordiska Pappershistorikers arkiv är sedan 1993 överlämnat till Riksarkivet, Stockholm. Det omfattar tre volymer med handlingar från åren 1973-1992 med bl a protokoll, verksamhetsberättelser och korrespondens. Det är tillgängligt för forskning. En förteckning har upprättats av förste arkivarie Per Matsson.

JOR

I boken "Vandrande scholares. Den gamla djäknegångsseden" författad av Gustav Sivgård och utgiven av föreningen för svensk undervisningshistoria Stockholm 1965 kan vi läsa följande:

" Och i Kalmar erhöll Helga lekamens gille 1479 en donation att av åldermannen årligen utskiftas för inköp av papper till djäknarna i skolan, en eftersökt och dyrbar vara, som bl a de blivande köpmännen och förrättningsmännen behövde bekanta sig med".

Handpapperstillverkning

Är Du intresserad av handpapperstillverkning för hand. Kom då till Grycksbo pappersbruk, där detta hantverk fortfarande lever kvar. Kontakta Karl Erik Hedberg på handpappersbruket eller David Johansson på pappersbruket tel 023 - 68 000 om Du vill göra ett besök.

Pappersbruket som grundades redan 1740 av Johan Munktell, tillhör nu Papyrusgruppen inom Storakoncernen. Välkommen till Stora Papyrus Grycksbo

Stiftelsen

Gösta Liljedabls Fond

för pappershistorisk forskning

UTLYSER ETT STIPENDIUM PÅ 3000 SEK

Fonden har till uppgift att stödja pappershistorisk forskning, särskilt svensk. Stipendium ur fonden är inte bundet till viss verksamhet, men förvaltarna äger prioritera bland ansökningarna. Stipendiet utdelas den 22 januari 1994.

Stipendiater hittills har varit Erik Witting för långvarigt redaktörskap för NPH-Nytt, Jan Appelquist för uppsatsen "Personalrekrytering vid Röttle bruk 1780-1879", Bo Rudin för boken "Papperets historia", Richard Årlin för att bygga en lumpstamp enligt gammal förebild, Gösta Lindström för hans forskning om pappersbruken i Virserum och vid Emån, Georg Anzelius för hans insatser att levandegöra och för-

medla konsten att framställa papper för hand, Björn Helmfrid för framställning om Fiskeby pappersbruk 1637-1987, Ebba Waaben för arbetet "Danske Vandmærker & Papirmøller, Ulrika Hådén för forskning kring handpappersbruken i Medelpad, H P Pedersen för boken "En dansk papirfabrikant, 1838-1846" samt Anne Vilsbøll för hennes experimentella och pedagogiska verksamhet som pappersmakare.

Sök själv eller föreslå någon annan välförtjänt person. Ansökan skall vara ordföranden Jan Olof Rudén tillhanda senast 31 december 1993 under adress S:t Eriks-gatan 130 c, S-113 43 Stockholm. Ingen särskild ansökningsblankett.

Till byggandet av denna lumpstamp fick Richard Årlin ett stipendium från Gösta Liljedabls Fond

Foto: Richard Årlin

I nummer 3/93

kommer en rapport från årets konferens och årsmöte, fotot nedan visar en av de utflykter som företogs under besöket i Norge.

Helene Sjunnesson skriver om sin forskning i handpappersbruk i Sverige

Nummer 4/93

kommer att innehålla flera intressanta artiklar, Anne Vilsboll, Stiftelsen Gösta Liljedahls fonds stipendiat 1993 har besökt pappersverkstäder i USA och rapporterar därifrån.

Angelo Tajani, journalist i Sverige för italienska tidningar skriver om ett italienskt pappersbruk som anlades redan på 1500-talet.

Minnen från Sveriges första pappersmaskin har Gunnar Gavelin och det förmedlar han på ett mycket trevligt sätt till våra läsare.

Ett uppskattat och intressant besök gjordes på Follum fabriker under NPH-konferensen i Norge i maj 1993, fr v Per Nordenson, okänd ung norska, Ulla Ehrensvärd, ännu en okänd ung norska. Foto: Ulrika Håden

1 Nummer 3/93

Nordisk Pappershistorisk Tidskrift

Nummer 4/93

Innehållsförteckning

Redaktören har ordet.....	sid 1
Seminarieinbjudan	sid 2
Seminarierapport.....	sid 3
Föreningen NPH:s betydelse för pappersforskningen i Norden.....	sid 5
Papirhandel i Norge for 1850.....	sid 8
Forskningssituationen i Norge.....	sid 8
Aktuell forskning i Norden, Finland.....	sid 9
Träsliperier, halmmassebruk och maskinpappersbruk i Norden, inbjudan.....	sid 12
Handpappersmakarlärningens klagan.....	sid 13
Notiser.....	sid 14
Stipendium utlyses av Stiftelsen Gösta Liljedahls Fond.....	sid 15
Nummer 3 och 4 1993.....	sid 16